

Қ.ЕРАЛИН
Д.ҚҰРЫМБАЙ

СЫР БОЙЫНДАҒЫ ТҮКТІ КІЛЕМ ТОҚУ ДӘСТҮРІ
(Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасы негізінде)

В статье рассматриваются орнаментальная композиция, колорит, технология, конструкция, эргономика, спрос и особенности потребления казахского ковра Сырдаринского региона Казахстана. Определяется творчество народной мастерицы ковероткачества Р.Албатыровой. Анализируется технология изготовления ковров мастерицы.

Bu makalede, Kazakistan'ın Sır Derya bölgesinde dokulan halılarnı moüfleri, teknolojsisi, yapısı, talebi ve tüketim özellikleri incelenerek, Albaturova'nın halı dokuma metodolojsi araştırılmıştır.

Ұлттық мәдениетіміздің бірі – кілем өнері Қазақстанда әлі күнге дейін өз құндылығын сақтап келеді. Қазақ кілем өнері қазіргі таңда қолға алынып дамуда және өз ерекшелігін жойған емес. Қазақ халқы түкті кілемді жоғары бағалаған. Кілемдегі ою-өрнектерге де, түстерге де, әсіресе мықтылығына да үлкен мән берген.

«Осындай кілем бұйымы - жайсаң төсеніш, ілсең сән болатын қазақтың кілемі сонау ерте ата-баба заманынан бері бүгінгі күнге дейін өз жалғасын табуда. Кілем өнері ежелгі Сыр елі тарихы мен мәдениетінде де қалыптасқан. Орта ғасырларда Сыр жеріндегі Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Сауран, Сығанақ, Өзгент, Баршынкент, Жент және Жанкент шаһарларының қолөнер орталықтарына айналған осы қалалардың ескі орындарына жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған түрлі нақыштармен көркемделген асыл бұйымдар айғақтайды» [1, 18].

Сыр халықтары кілемді өздерінің ұлттық дәстүрінің негізгі басты кәсібіне айналдырып, тоқыма өнеріне үлкен септігін тигізгені сөзсіз.

«Аталмыш кілем тоқу өнері Сыр өңірі халқының арасында өте ертеден басталып, бұл дәстүр осы уақытқа дейін жалғасып келеді. Сыр бойындағы нағыз шеберлердің қолымен тоқылған түкті, тықыр кілем, гүл күмбезді нәзік алашалар көпшіліктің сұранысына ие болды» [2, 172].

Халық өнері ата-бабамыздың бай табиғаттан нәр алған, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып келе жатқан асыл мұрасы болып табылады. Сондықтан соңғы кездері асыл өнерді қайта жандандыруға ерекше көңіл бөліне бастады. Кілемнің түп-төркін атауының өзі де кейінгі кезеңдерде тереңірек зерттеле бастады. Кілемнің негізгі атауына тоқтала кететін болсақ, энциклопедияда мынадай анықтама берілген:

«Қалы» сөзінің тегі көне түркі тіліне тән, түркінің өзінің қолтума сөзі. Көне түркілерде «қалы» жасау кейде «қалыңдық», «қалың мал бұйымы» мағынасында қолданылады. Түрлі түркі халықтарында айтылып жүргендей мағынада болған «қалы» сөзі шағатай тілінде «қалың», қырым, ноғай және қыпшақ тілінде «кілем», түрік тілінде «қалы», бұлғар тілінде «һалииа» деп

аталады. Қыпшақ тайпалары құрамына енетін қазақтар тілінде де кілем «тақыр кілем» (жалаң кілем), қалы түрінде «түкті кілем» деп аталады. Ғасырдан бері жеткен сый-сыяпат белгісі болған «қалың беру» дәстүрі бүгінгі күнге дейін сақталып қалған. Қазақтардың қалы сөзі әлі күнге дейін қолданылуда» [3].

Көптеген атауға ие болған кілем түрлері әлі күнге дейін дамып келеді. Дәстүрлі кілем өнерінің түркі халықтарының мәдени мұрасы ретінде өзіндік жалғасын табуда. Түркі халықтарында кілем тоқу өнерінің пайда болу тарихы тым тереңде жатыр. Ол турасында зерттеуші Ә.Тәжімұратова өз еңбегінде былай деп жазады: «Сондай-ақ дәстүрлі түркі өнерінің бірі болған қалы тоқу ең алдымен Орта Азия түркілерінің тұрмыс-тіршілік кешкен аймақтарында пайда болды, даму жолдары да түркілер арасында өтті және әлемге түркілер тарапынан танылды. 1947-1949 жылдары орыс археологы Г.И.Руденко тарапынан Сібірде, Алтай тауларының баурайларында, 5-Пазырақ қорғанында табылған қалы назар аудартады. Қазіргі уақытта Санкт-Петербург Эрмитажы мұражайында көрмеде тұрған бұл қалы б.з.б. 3-5 ғасырлар тарихының куәсі болып табылады» [4].

Кілем өнеріне, әсіресе, ертеректе отырықшы тайпалар аса мән берген. Бос уақыттарында кілем тоқып, киіз үй құрал-жабдықтарына, ошақ басына, сондай-ақ ыдыс-аяқ түрлеріне де тұтыныс ретінде қолданған.

«Сыр бойында ер кісілер ауыл шаруашылығымен айналысқан болса, ал әйелдер үй шаруашылығымен бірге қалышылықпен де айналысады. Тоқымалары алғашқы ру-тайпа, әулет атымен және мотивтерге байланысты аталады. Анықтап айтар болсақ «Сыр қаласы» Сырдарияда, «Жетісу қаласы» Жетісуда, «Торағы түрі» қалының Торғай өрнегімен байланысты. Көне замандарда қалы орта бөлігіндегі өрнек және нақыш ұғымымен аталынған. Мысалы, Шұғыла, Нұр, Шатыргүл, Түйе табан, Самауыр гүл, Гүл күмбезді және т.б. қазақ қалыларының ортақ аты болып табылады» [6, 4].

Кілемнің көркемдік ерекшелігі әсіресе мықтылығында, көп уақытқа дейін шыдас беріп, әлі күнге дейін сақталып келуінде. Кілемдегі ою-өрнектер түрлі атауларға ие болып, өзіндік үлкен мағынаға ие болған. Атап айта кететін болсақ, төрт түліктің бірі қошқар төлінің бас бөлігінен 400-ге тарта және одан да көпке жуық оюлар ойлап тауып, солардың бір бөлігінің өзін геометриялық нақышта да түсіре білген.

«Қазақ халқының кілем өнерінің көркемдік ерекшеліктері Ә.Марғұланның, М.Мұхановтың, Ә.Тәжімұратовтың, С.Қасимановтың еңбектерінде айтылады. Халықтың көркем өнерінің әсемдік тұтынушылық, әлеуметтік мәні туралы тарихшы, этнограф, философ ғалымдар Б.Қазиханова, Ө.Жәнібеков және т.б. еңбектерінде қарастырылған» [10].

Кілемді тоқу барысында тек бір әдісіне тоқталмаған, онда әр аймақ өз ру-тайпалық, қоғамдық орталықтарын ескерте отырып соған сай түрлі атаулар беріп отырған.

«Сондай қазақ кілемдері де тоқылу ерекшелігіне (түкті кілем, тықыр

кілем), материалына (жібек, масаты қалы кілем), өндірілген орнына (Қызылорда кілемі, Алматы кілемі, Жамбыл кілемі), ру үлгілеріне қарай (Адай кілемі, Керей кілемі, Қоңырат кілемі, Үйсін кілемі), қосалқы белгілеріне қарай (шашақты кілем, оқалы кілем) қарай түрліше аталады. Қазақ кілемінің ежелгі төркіні байырғы сақ, үйсін, ғұн өнері мұраларына саяды. Олар түркі кілемдерінің қазіргі үлгілеріне көп ұқсас, негізінен қызыл, қара, сары, күлгін, аспан көк түстерді қолдану арқылы өз дәуірінің әдет-ғұрпы, тұрмыс-салт және кәсібін табиғат көрінісімен аттастыра бейнелеген» [5, 27].

Кілем тоқу өнері – тұрмыс қажетіне байланысты ертеден белгілі, ел арасында кеңінен тараған, дамыған өнер. Қазақстан облыстарында кездесетін кілем түрлері де, атаулары да көп.

«Деректі материалдарға қарағанда олардың атаулары әр түрлі болғанымен тоқылу технологиясының айырмашылығы жоқ. Қазақ, Қырғыз, Қарақалпақ, Өзбек, Түркімен, Орыс, Украин, Малдован, Азербайжан халықтарының арасындағы қолмен өрмек тоқу өнері бір-біріне ұқсас болып келеді. Мысалы, бұқар кілем, жол кілем, жолақ кілем, жібек, масаты кілемі, мақта, қалы, қара, құлпырма, тақыр, түкті, ақ сирақ, алаша, андіжан, түркімен, адай кілемі сияқты көптеген атаулардың өзі ақ қазақ халқының кілем тоқумен ертеден таныс екенін және кілемнің әр жерде әр түрлі мәнерде жасалғандығын аңғартады» [7].

Қазақстанның Оңтүстік облыстарында түкті және тақыр кілемдерді қолдан тоқу дамыған. Олардың негізгі үлкен гүлдері «күмбез» жиектеріндегі текшелі өрнектері «қорған» деп аталып, оны қуалай күлгін түсті «су» өрнегі жүргізілді. Бұл зәулім күмбезді, тас қамалды қорғанын қуалай су жүргізілген қалана елестетеді. Кейде ортаңғы гүл – күмбездердің орнына «түлкі ілген бүркіт», жан-жануар немесе табиғат көрінісі т.б. бейнеледі. Бұларда геометриялық өрнектер өте басым, ішінара көгеріс өрнектер қолданылады.

«Кілем өнері жазу-сызу пайда болмаған ерте кезеңде материалдық және рухани қажеттіліктен туындаған. Халық күнкөріске қажетті тұрмыстық заттар мен бұйымдарды, киімдерді, еңбек құралдарын, шаруашылық жабдықтарын тастан, қыштан, металдан, сүйектен, ағаштан, жүннен жасаған. Ертеден-ақ халық сұлулыққа, әдемілікке, жақсылыққа құштар болған. Олар осы өз қолдарымен даярлаған бұйымдарын өрнектермен, нақыштармен, әшекейлермен безендірген, сан түрлі бояулармен, реңдермен, түстермен әрлеген. Сондай-ақ, олардың формалары мен материалдарының сәйкестігін, композициясының, көлемінің пропорциялылығын, бояу түстерінің үйлесімділігін эстетикалық тұрғыдан шешкен. Сонымен қатар осы бұйымдардың практикалық қолданыста тиімді де ыңғайлы, қолайлы, пайдалы болу қажеттігін, табиғи шикізаттардан жасалу керектігін естен шығармаған. Яғни, халық табиғатта бар, қолда бар шикізаттар мен материалдардан адамға практикалық тұрғыдан пайдалы, эстетикалық тұрғыдан адамның ішкі жан дүниесін асқақ сұлулық сезімдерге бөлейтін, әдемі қылықтар мен әрекеттерге

жетелейтін өнер туындыларын жасаған. Халық эстетикасының тереңдігі мен кеңдігі соншалықты олар әрбір сәндік элементке өз ойлары мен түйсіктерін, танымдары мен талғамдарын, адамгершілік сапалары мен көзқарастарын сыйыстырған» [8].

Жалпы кілем түрлерінің қалыптасуы мен дамуына бірқатар факторлардың әсері басым болды. Атап айтқанда әлеуметтік-экономикалық, соның ішінде мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, қолөнер кәсіпшілігі, сауда-саттық, көркемөнер өндірісі; табиғи-географиялық орта: дала табиғаты, табиғат байлығы (қоры, шикізаттары), жәндіктері мен аң, құстары, мәдениет: материалдық; рухани: ұлттық салт-дәстүрлер, наным-сенімдер және т.б.

«Қазіргі уақытта кілемнің дамуына ұлттық мәдениет тұрғысынан баса назар аударылуда. Сол себепті халықтың кілем тарихын, мазмұнын, жасалу технологиясын қайта зерделеп, қолда бар нұсқаларын жинақтап қайта жандандыру және оларды жас ұрпақтың тәжірибесінде тиімді пайдалану көзделіп отыр» [9].

Осындай тарихи даму жолы аса терең қазақ халқының кілем өнері алдыңғы ұрпақтың кейінгі ұрпаққа үйретуі нәтижесінде бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

«Халықтың кілем өнерінің мазмұны, ерекшеліктері, атқаратын қызметі өнертану, тарихи-этнографиялық, педагогикалық еңбектерде жан-жақты қарастырылған. Бүгінгі таңға дейінгі сәндік-қолданбалы өнер қарастырылған зерттеулерге терең талдау жасалып, соның негізінде осы өнердің ерекшеліктері, атқаратын қызметі, принциптері топтастырылып беріледі» [3, 12].

Ал зерттеу барысында осы кілем өнерінің ерекшеліктері мен атқаратын қызметі аса қызығушылық тудырады. Өйткені олар сәндік-қолданбалы өнер арқылы жеке тұлғаның эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Бірақ жоғарыда аталған ғалымдар топтамаларын негізге ала отырып, оларды өз зерттеу объектімізге қарай қарастырамыз.

Біз кілем өнердің ерекшеліктерін оның қамтитын салаларына қарай шартты түрде төрт топқа топтастырамыз: көркемдік-эстетикалық, практикалық, еңбек, шығармашылық.

Кілем өнерінің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктеріне оның мағыналық-мазмұндық, сәндік, дәстүрлілік ерекшеліктері жатады. Осы ерекшеліктерге тән өлшемдер болып біріншіден, олардың кілем өнері туындыларында символдар, образдар, түр-түстер мен композициялар арқылы бейнеленуі, екіншіден осы белгілер арқылы әр түрлі ақпараттардың берілуі, үшіншіден олардың сәнді де, әсем бейнеленуі болып табылады.

Мағыналық-мазмұндық ерекшеліктері: кілем өнері туындыларында образдар немесе символдар, бояу түстері, құрылымдық элементтері арқылы халықтың дүниетанымы, ойы, арман-мүддесі, салт-дәстүрі және т.б. беріледі.

«Мысалы, халықтың арман-мүддесі, дүниетанымы берілетіндігіне

Пазырық қорғанынан табылған Сақ дәуіріндегі кілем үлгісі дәлел бола алады: Онда Ел, Байлық, Қорғаныс ұғымдары шартты түрде “таңба”, “марал”, “салт-атты сарбаз” бейнесі ретінде берілген. Мұндағы символды ұғымның мегзері елді, ел мұрасын сақтау. Сондай-ақ 7-8 ғасырларда қалыптасқан “қорған өрнекті кілем” үлгісінде “қала”, “өзен”, “күмбез”, “су”, “қорған” бейнеленген. Бұл кілемдегі шартты түсініктің тұспалы “кіндік кесті мекенінді, айла-тәсіліңмен қорғай біл” деген мағынаға саяды» [1, 3].

Кілем өнерінің бүгінгі жағдайына келер болсақ, Қазақстанның түкпір-түкпірінде дамуда. Солардың бірі кілем өнерінің сәндік, дәстүрлілік ерекшеліктеріне үлес қосып Қызылорда қаласы, Тереңөзек ауданы, Айдарлы аулының тұрғыны Әлбатырова Розаның қолтума кілем бұйымдарына тоқталып отырмыз. Әлбатырова Роза 1953 жылы 13 тамызда Қызылорда қаласы, Тереңөзек ауданы, Айдарлы ауылында дүниеге келген.

Осы ауылда қазір бұл кісінің атынан «Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасы» бар. Бұл шеберхана 2010 жылы қыркүйек айында ашылған.

Шеберхана алты бөлмеден құралған. Үлкен бөлмеде кілем станоктары орналастырылған. Станоктар саны екеу, үлкен әрі темірден жасалғандықтан тоқуға өте ыңғайлы.

1-сурет. Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасы.

Бұл көрсетілген 1-суретте шеберлер «Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасында» шатыргүл қазақы кілемін тоқу үстінде. Бұл кілемнің композициялық маңызы зор және үлкен көлемді етіп тоқылуда. Кілемнің ұзындығы 3 метр болса, ені 1 м 80 см етіп алынған. Кілем тоқуда қойдың, түйенің жүндері, ешкінің қылы, өріс және арқау үшін мақта жіпті пайдалануда. Кілемнің қолданылуындағы ою-өрнектерінің мән мағынасына, оюлардың жасалудағы сырына тоқтала кетсек, кілемнің жиектеріне қошқар мүйізді су ою-өрнегі түсірілген. «Елдің ағасы болғанша судың сағасы бол» деп, суармалы егін егуде судың мәнін жоғары бағалап, қолөнерінде де тоқшылық пен молшылықтың нышаны етіп ою-өрнек түрін қолданды. «Ирек» қатарынан бірнеше рет немесе бір рет тігілетін әр түрлі геометриялық бейнесіндегі өрнек. Ою екі қатар салынған. Бірінде ақ, екіншісі қызыл түсті. Ақ түс ақыл парасаттың символы, қызыл түс қайраттылықтың символын сомдаған.

Ортаңғы бөлікте шатыргүл деп аталатын өрнектермен қатар сегіз қырлы дөңгелектің ішінде «қошқармүйіз» бар, шеттері кіші өсімдік тектес өрнектермен өрнектелген. Шатыргүл – кілем тоқу технологиясы жағынан шигүл, шешенгүл, пәтінісгүл, самаурынгүл кілемдеріне ұқсас, салынатын түрлері құрамалы болып келетін кілем түрі. Шатыргүлдің ішінде төрт жаққа бағытталған төрт қаңқа бейнесі бейнеленген. Бұл төрт құбыламыз тең болсын дегенге саяды.

Кілемдегі шатыргүл көрінісі.

Кілемнің ортасында шатыргүл орналасқан. Сондай-ақ шатыргүлдің ортасына үлкен ромб орналасқан, жиегінде кіші ромбылар бар. Сыртқы тұрпаты геометриялық бейнеден жасалып, іші «қошқармүйіз» және құсқанаты т.б. элементтер композициясынан құралған. Шатыргүлдің бірі қызыл, бірі жасыл түстермен берілуде. Жалпы кілем қызыл түсті. Қызыл түс - оттың, күн көзінің символы. Кілемнің ерекшелігі мықты әрі сәнді етіп тоқылуында. Тек бұл ғана емес, осыған дейін көптеген кілемдер тоқылып халық игілігіне айналды.

Қорыта келгенде, Сыр өңірінде тоқылған кілемдер басқа аймақтарға қарағанда өзгеше өрнектермен тоқылған. Мәселен, ою-өрнектермен қатар гүл тектес өрнектер, жан-жануарлардың, құстардың бейнелері де өз үйлесімін тапқан. Кілем тоқу өнері сан ғасырлардан бері келе жатқан қолөнер түрі. Осы қолөнер түрін жоғалтпай дамытуымыз керек. Бүгінгі таңда кілем өз орнын жойған жоқ. Бір өкініштісі, қазіргі күні қолдан тоқылған кілемдер сұранысы азайып, машинамен тоқылған араб, түрік, парсы кілемдерін тұтыну сәнге айналып барады. Ал қолдан тоқылған кілемдерді, кілемді бағалай білетін адамдардың үйлері мен мұражайлардан ғана көре алатын болып барамыз. Сыр өңірінде қол кілемдерді бағалағанымен, ірі қалаларда бұл

кілем түрлерін қолданыстан алып тастаған. Көпшілікке топырақ шаша да алмаймыз, мүмкін қол кілемдерді ата-баба көзін көрген деп сақтаушылар да бар шығар. Жалпы қазақ кілем өнеріндегі мәселелерді зерделеуде ұрпақ тәрбиесінде, сондай-ақ олардың ұлттық көзқарасын қалыптастырып, ұлттық өнерге баулуымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Займоғлы. Ә. Студенттерді кілем өнері арқылы педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың дидактикалық шарттары. Түркістан 2008. 36
2. Нұрпейісов. Ә. Қазақ халқының ою-өрнегі. 2002. 172 б.
3. Әмірбекова М.Ш. Қазақтың ою-өрнектері. Энциклопедия. А. 2003.126
4. Тәжімұратов.Ә. Шебердің қолы ортақ. 1977. 92 б.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. А 1995. 27 б.
6. Парлак Т. Дәстүрлі қазақ қолөнері, Анакара, 2002ж. 46.
7. Қазимханова Б. Қазақ халқының көркем мәдениеті. Алматы. Қазақстан. 1975-148 б.
8. Жәнібеков О. Жолайрықта. Алматы. Өнер. 1978. -124б.
9. Ералин К., Айменов Ж. Қазақ қолөнері. Түркістан, 2006. -74 б.
10. Қайманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1995. -126

REZUME

K.ERALIN, D.KURUMBAY (Turkistan) THE TRADITION OF CARPET WEAVING SYRDARYA REGION

The article deals with ornamental composition, color, technology, design, ergonomics, especially consumer demand, and the Kazakh carpet Syrdarinskogo region of Kazakhstan. Determined by the creativity of the people's masters R.Albatyrovoy carpet. We analyze the technology of manufacturing of carpets masters.